

Марія СКИБІЦЬКА

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ ЛІКАРСЬКИХ РОСЛИН В УКРАЇНІ

На підставі аналізу літературних джерел наведено відомості з історії вивчення і використання лікарських рослин в Україні. Перші повідомлення про лікарські рослини на території України збережені ще з часів Трипілля (III тисячоліття до Р. Х.) і скіфського періоду (I тисячоліття до Р. Х.). Промислові заготовки і культивування лікарських рослин в Україні розпочалися у XVIII ст. Науковий осередок вивчення і введення у культуру лікарських рослин був створений на Лубенських землях (т. зв. „аптекарський город“) 26 листопада 1915 року. 1916 року на околиці м. Лубни була організована перша в Україні дослідна станція культури лікарських рослин. Подано відомості про рідкісні види лікарських рослин України і заходи для їхньої охорони.

Значення рослинного світу в житті людини важко переоцінити. Жива природа немов би запрограмувала в рослинному покриві Землі все необхідне для людини. Це майже три чверти всіх продуктів — джерело їжі для людини, величезне джерело кисню для атмосфери, фітомаса для людей і тварин, інформаційний канал про довкілля, органічні речовини, злакові (зернові), цукрові, олійні, крохмальні, дубильні, ефіроолійні, фарбувальні та багато інших. Величезна й естетична роль рослин, здатних створювати певний психологічний настрій людини, заспокоювати, стимулювати і т.ін. Застосування рослин та їхніх цілющих властивостей для лікування налічує тисячоліття. Дослідники справедливо вважають, що на Землі, очевидно, не було такого племені, яке не знало б лікарських рослин (ЛР). Стародавня буддійська медицина вважає: „Якщо подивитися навкруги поглядом лікаря, який шукає ліки, то можна сказати, що ми живемо у світі ліків“. Звідси і тверде переконання багатьох дослідників рослин, що „у природі немає недуг, проти яких у рослинному світі не утворилися б десятки цілющих речовин“ [64].

Вивчення та використання лікарських рослин тісно переплетені з народною медициною і фармакогнозією — однією з найдавніших медичних наук. Дослідники схильні вважати, що народна медицина така ж давня, як і людство, що початки її сягають доісторичних часів і викликані інстинктивними спробами самозбереження. Народній медицині судилося пережити періоди спаду і піднесення. Інтерес до неї зростав у скрутні часи, часи війн та розрухи.

Люди почали застосовувати рослини для лікування численних недуг із сивої давнини. Уже первісна людина змушена була надавати собі

лікарську допомогу при різного роду травмах та захворюваннях. І певна річ, що засобів для того шукала в навколишній природі, насамперед у світі рослин, позаяк протягом тисячоліть харчувалася рослинною їжею. А це, своєю чергою, давало їй можливість пізнавати властивості рослин — відрізнити їстівні від неїстівних, отруйних і знаходити лікувальні. Багато рослин увійшло до арсеналу лікарських на основі спостереження над тваринами, які в разі нездужання споживають певний вид рослин. Так нагромаджувалися примітивні відомості про дію тієї чи іншої рослини на організм людини.

Користування рослинами, деякими тваринними речовинами та мінералами для медичних цілей було відоме за тисячі років до Різдва Христового (Р.Х.). У славнозвісному єгипетському папірусі Еберса (Georg Ebers), який датують XVIII сторіччям до Р.Х., є згадки про багато лікарських рослин та мінералів. Перші культурні народи Сходу, які жили задовго до Р.Х. (асирійці, вавилонці та інші), накопичили дуже багато відомостей про лікарські рослини, про що свідчать клинописні записи. Опис лікарських рослин та способи їхнього застосування при певних недугах знайдено в бібліотеці асирійського царя Асурбаніпала в Ніневії (близько 660 років до Р.Х.). Розкопки показують, що в єгипетських гробницях знаходили насіння лікарських рослин, яке відносять за п'ять тисяч років до Р.Х., у них же знаходили малюнки лікарських рослин, як, наприклад: рицини, крокусу, коріандру, м'яти, полину, чорної блекоти та ін. Лікувальні властивості алое були відомі ще 3000 років тому [50].

У писемній пам'ятці Стародавньої Індії Аюрведа („Яджур-веда“ — „Наука про життя“), яка була перероблена відомим лікарем Сушрутою (VIII ст. до Р.Х.), згадано вже 700 лікарських рослин. Батько сучасної медицини, геніальний лікар Стародавньої Греції Гіппократ (близько 460—377 до Р.Х.) провів узагальнення властивостей різноманітних рослинних засобів, що їх застосовували тоді для лікування. Він вважав, що використовувати рослини треба тільки в їхньому природному стані, без будь-яких перетворень. Гіппократ керувався такими настановами: у лікувальному процесі медик має використовувати слово, рослини і ніж. У своїх працях він згадує близько 300 лікарських рослин. Дуже докладні описи лікарських рослин зробив відомий грецький лікар Теофраст (372—287 роки до Р.Х.). Засновником фармакогнозії — науки про лікарські рослини і лікарську сировину — вважають грецького вченого Діоскоріда (I ст. після Р.Х.). Старовинна назва фармакології „Materia medica“ (до середини XIX ст.) пішла від праці вченого „De materia medica libri“ — одного з перших підручників фармакології у п'ятьох книжках. Написаний він латинською мовою і охоплює близько 600 назв рослин [50, 68, 69].

У Стародавньому Китаї також широко користувалися лікарськими рослинами. Перша китайська книга про це створена 2500 років до Р.Х. У ній описано 900 рослин. У 695 році китайський учений Лі-Ді написав працю „Синь-Сю-Бен-Цао“, в якій описано 844 види рослин. Відома фундаментальна праця лікаря Лі-Ші Чженя (1522—1596 роки) „Основи фармакології“, в якій описано понад 1500 засобів приготування препаратів із лікарських рослин. Ця праця не втратила значення і досі [3, 69].

Значний внесок у розвиток східної медицини, а також лікознавства в Європі зробив таджицький лікар та філософ Авіценна (Абу-Алі ібн Сіна — близько 980 року, помер 1037 року), автор праці „Канон лікарської науки“, що зажила заслуженої слави в цілому світі. Він не лише узагальнив досягнення тогочасної науки про лікування недуг, а й доповнив її відомостями із власних спостережень. У другій книзі славетного „Канону...“ Авіценна описав 800 лікувальних засобів, переважно рослинного походження. Цікаво, що у творах Авіценни згадуються ліки, що їх уживали наші прадіди в Київській Русі-Україні [26, 58, 69].

Майже у всіх країнах світу можна спостерігати, як спочатку в народній медицині з'являються лікувальні середники рослинного і лише потім тваринного чи мінерального походження.

З усіх народів Сходу Європи українці мають чи не найглибші традиції рослинного лікування. Перші відомості про вирощування і використання лікарських рослин на території України належать до часів Трипільської культури (III тисячоліття до Р.Х.) і скіфського періоду (I тисячоліття до Р.Х.). Наші прапрапредки скіфи та анти були відомі як знавці лікарських рослин. Видатний римський учений і письменник Пліній Старший (23—79 роки до Р.Х.) у своїх працях відзначав, що скіфські лікарські рослини використовували як дуже добрі лікувальні засоби не лише у Скіфії, а й за її межами у Греції, Італії, куди їх експортували і дуже там цінували. Про використання лікарських рослин у Скіфії свідчать також інші грецькі та римські письменники: Катон Старший, Плавт (234—149 роки до Р.Х.). Геродот (484—428 роки до Р.Х.), згадуючи про скіфські лікарські рослини, зокрема, вихваляв так званий „скіфський корінь“. Відомо, що серед скіфів були збирачі ЛР, які заготовляли їх не тільки для задоволення своїх потреб, а й для продажу. Багато лікарських рослин скіфи продавали грекам. Вони перші знайшли „скіфський корінь“, який назвали солодковим. Діоскорид описав його у своїй праці як найчастіше вживані у скіфів ліки для лікування ран і грудних захворювань. У багатьох історичних джерелах зустрічаємо вказівки, що греки високо цінували народних скіфських лікарів, зокрема вважали їх добрими прогностами [13, 22, 24, 50, 51, 68, 69]. У грецьких історичних працях збереглися імена скіфських лікарів, які побували навіть в Атонах. Серед них згадуються Токаріс, Анахарсіс, Абаріс (7—6 ст. до Р.Х.) та інші. Скіфи та анти вирощували лікарські рослини на спеціальних городах і в садах. Досвід скіфів та антив перейшов через знахарів, волхвів та інших представників народної медицини до наших предків Київської Русі-України. Крім відунів та волхвів існувала велика кількість досить здібних і, як на той час, освічених народних знахарів, так званих зельців, лічців, повитух. Уже тоді були відомі як ліки валеріяна, дубова кора, яловець, сабур, солодковий корінь, шипшина, м'ята, ромашка, ракові шийки, болиголов, гірчиця, мак, чемериця, чорна блекота, хрін та інші. У той час в Україну завозили багато лікарських рослин із Багдаду, Єгипту, Ірану, Родосу, Кіпру, Генуї, Венеції, Сицилії та інших країн [22, 51].

З пам'яток староукраїнської писемности (літописи „Ізборники Святослава“) знаємо, що лічці, знахарі, черниці та інші представники народної медицини ще в X—XI століттях широко використовували

лікарські рослини для лікування людей і тварин. При монастирях існували спеціальні городи, де культивували лікарські рослини, та були склепи, де їх зберігали. Відомо з літописів, що славнозвісні лікарі того часу Петро Сирієць (Сиріянин), Агапіт, які обслуговували князівські двори Києва і Новгороду (XIII ст.), самі готували ліки з рослин для своїх пацієнтів. Лікарські рослини використовував один із перших лікарів Русі-України Іван Смер (1053—1125 роки), який знався на лікувальній справі і служив у князя Володимира. У великокнязівську добу знаходимо згадки про лаврські городи та городників, що садили квасоллю, цибулю, часник та цілющі зела. Городництво Великого Києва було дуже розвинене, як пише Юрій Липа, що „в XI столітті перенесено годівлю деяких рослин з двору великого князя на двори польських королів та німецьких князів“ [10, 50, 69].

З прийняттям християнства поширюється писемність, з'являються перші книжки-травники, зільники, лікувальники. В них уже проводиться певна систематизація матеріалів про лікувальні властивості рослин, робляться відповідні висновки, даються корисні поради, хоча деякі з них нині звучать наївно й окультно. Народ встановлював точні приписи для збирання, зберігання та використання рослин. Та слід відокремити працю учених-дослідників від праці звичайних збирачів, так званого народного лікування та його популяризації. Досвід народної медицини досить широко описаний у різних працях того часу. Як, наприклад, „Ізборники Святослава“, „Фізіологу“, „Шестидневі“, різні апокрифи, навіть праці суто богословського характеру (у Києво-Печерському Патерику подані описи лікарських рослин та інших народних ліків).

Для історії дуже цінна найдавніша писемна пам'ятка Київської Русі-України „Ізборник Святослава“, який було укладено в 1073—1076 роках для київського князя Святослава Ярославовича. Поряд із творами церковно-релігійного змісту „Ізборник“ містить матеріали з граматики, поетики, риторики. Автори підкреслюють користь знань і читання книжок, подають опис блекоти, аконіту, болиголову [1, 49, 61, 68].

Особливо цінною енциклопедією медичних знань XII ст. є науковий трактат „Мазі“ київської князівни Євпраксії Мстиславівни (1108—1172 роки). Євпраксія, онука Володимира Мономаха, була високоосвіченою для свого часу жінкою. Вона вивчала народну медицину, сама лікувала хворих, за що одержала поетичне ім'я „Добродія“. Згаданий трактат складається з чотирьох частин і двадцяти дев'яťох розділів. У ньому містяться гігієнічні поради, розповідається про користь повітря і фізичних рухів, раціонального харчування та описується лікування окремих недуг. Трактат далекий від марновірства і забобонів, якими була переповнена література в ті далекі часи [69].

Видатні писемні пам'ятки XVI—XVII ст. — „Словарець“ Лаврентія Зизанія та „Словесно-русский лексикон“ Памви Беринди — також дають певні відомості про рослини, зокрема про використання їх для лікувальних хворих [92].

Київська Русь, українське Середньовіччя. У них, напевно, заховано більше таємниць, ніж відомо історії визначних подій. Та все ж деякі відомі. 1377 року у Львові засновано шпиталь для хворих і незаможних. Перша відома нам приватна аптека в Україні була заснована у Львові

(XIV ст.) і належала аптекареві Клеменсу [105]. У середині XV ст. тут функціонували вже три аптеки, власником однієї з них був українець Василь Русин (1445 рік). У XVI ст. на українських землях, які входили тоді до складу Польщі, було вже чимало аптек. На початку XVII ст. у Львові, крім монастирських аптек, налічувалося шість приватних. Перший опис флори Львівщини належить до XVII ст., коли в 1610—1613 роках у Кракові був виданий „Зельник“ С. Сиреніуса, в якому наведено список лікарських рослин, що зростали у Львові та околицях [25, 65, 89].

За козацької доби в Україні створюються навчальні заклади, значного поширення набуває освіта. Частина козацької верхівки здобуває освіту в європейських університетах. Отже, освіта й освіченість сприяють проникненню на нашу землю тогочасних галузевих знань і знаходять на ній особливо оптимальне середовище для розвитку [92].

Та народ опиняється в екстремальних умовах: з півдня, півночі і сходу — вороги. Над рідною землею висить дамоклів меч вічного поневолення, духовного і фізичного знищення. Селянина-хлібороба життя перетворює на воїна-хлібороба і ставить перед ним найнагальніші проблеми збереження етносу та виживання. Збройні сутички, часті напади орд завойовників, пожежі, поширення моровиць (епідемічних недуг) примушують шукати надійні засоби для лікування свіжих та гнійних ран, опіків, боротьби з „різачкою“ (дизентерією), яка надто широко заносилася в Україну в ті далекі часи. Організовані шпиталі при монастирях — прообрази сучасних стаціонарів, де не лише налагоджувався догляд та дотримувалася досить високий охоронний режим: молитви, замовляння, причастя, а й лікування не лише „святою“ чи посвяченою водою, а насамперед лікарськими рослинами.

Особливого значення набувають у той час такі цілющі рослини: листки подорожника великого, трава споришу звичайного, корені, квіти та листки алтеї лікарської, листки, кора та дубові гали, кореневище перстачу прямостоячого (калгану), корені та кореневище родовика лікарського, плоди, листя та корені суниць лісових, плоди та квітки бузини чорної, плоди вишень, терну, малини, смородини, глоду, шипшини тощо. Використовували також рослини, які містять у своєму складі леткі олії, дубильні речовини, фітонциди, органічні смоли, антибіотики та гіркоти: м'ята, деревій, материнка, пижмо, золототисячник звичайний, суріпиця, бруньки різних видів тополь, часник, цибуля, редька, звіробій, хлібна цвіль тощо. Козацькі м'ясні страви завжди густо притрушувалися такими рослинами: самосил гайовий, чапалоч запашна, кропива дводомна, пижмо звичайне, тертий хрін, материнка, чебрець, бобівник. Там, де збиралося багато людей (у громадських приміщеннях, храмах, шпиталях), виганяли „лихих“ духів ладаном та задля профілактики леткими оліями материнки, чебрецю, ялівцю, полину гіркою, бруньок тополі тощо. В „Енеїді“ І. Котляревського читаємо, що тоді пили: „горілку просту і калганку. Куривсь для духу яловець“. Наші далекі пращури створювали природні кондиціонери (для духу), де діяли фітонциди та значна і складна гама летких олій і в їхньому складі тимол, що до синтезу антибіотиків та сульфаніламідних препаратів був чи не найсильнішою природною дезінфекційною речовиною поряд з органічними смолами бруньок різних видів тополь.

Слід відзначити, що козацька доба, її ідеї, її ренесанс вельми сприяли вивченню застосування лікарських рослин і використання вагомого арсеналу народної медицини. У гетьманську епоху згадується одна з перших державних українських аптек, створена в Лубнах у часи гетьмана Івана Мазепи [10, 90—92].

Перші промислові заготівлі і культивування лікарських рослин в Україні розпочалися у XVIII ст. Із середини XVIII ст. Україна вже стає одним з основних районів культивування лікарських рослин. У 1709 році Петро I, перебуваючи в Лубнах, видав наказ про створення туг запасної аптеки, яка мала за мету збирання дикорослих рослин. Крім того, були закладені два „аптекарські сади“ в м. Лубнах і в с. Терни загальною площею 50 десятин, де і була розпочата культура лікарських рослин. Серед найвідоміших туг культивувалися нагідки лікарські, наперстянка пурпурова та марена фарбувальна [6]. Перші казенні аптеки відкриті в Києві (1715), пізніше в Харкові (1778) [65]. Крім того, були створені „ботанічні сади“ для постачання аптек лікарськими травами в Куп'янську, а потім у Харкові, Умані та Чигирині (1799). Це відіграло велику роль у скороченні імпорту лікарських рослин. У 1796 році Мартин Тереховський склав і видав перший каталог рослин аптекарського городу в Петербурзі: „Польза, которую растения смертнымъ приносятъ“. Ця праця була видана вдруге у 1809 році [69].

У XVIII ст. велику увагу вивченню і опису рослин приділяли у школах фармакології або, як їх тоді називали, „матерії медици“.

Фармація і фармакогнозія посідали поважне місце в педагогічному процесі і були предметом наукових досліджень українських учених як у Російській імперії, так і в Польщі, до складу яких входили тоді українські землі. У 1773 році була заснована Медична школа при Петербурзькому сухопутному шпиталі, а трохи пізніше медичні школи при генеральних шпиталях у Москві, Кронштадті та Єлизаветграді (в Україні), у 1764 році почав працювати медичний факультет Московського університету, у 1786 році були засновані три медико-хірургічні училища в Петербурзі, Москві та Кронштадті, і нарешті, у 1798 році були організовані Петербурзька та Московська медико-хірургічні академії. У 1773 році відкрито Медичну школу у Львові. Багато українських учених-медиків викладало фармакогнозію, медичну ботаніку та хемію у медико-хірургічних школах та медико-хірургічних академіях Петербургу, Москви та Кронштадту (Григорій Соболевський, Тимофій Сміловський, Павло Шумлянський та інші) [69].

Спеціальної уваги заслуговує наукова праця українських учених-медиків у царині фармакогнозії. Це стосується праць перших українських лікарів кінця XVIII ст., зокрема праці знаного лікаря Кавунника-Елланського [60]. Тоді ж багато українських науковців захистило в закордонних університетах дисертації на ступінь доктора медицини та хемічно-фармакологічні теми (Петро Погорецький, Денис Понирко, Данило Писчеков, Федір Граль, Опанас Масловський, Юхим Білопольський, Іван Тишевський, Мартин Тереховський та інші. Михайло Трохимовський у 1772 році видав працю „Разсужденія о растеніях въ Крымской степи полковымъ лекаремъ усмотренных“. Г. Соболевський 1797 року написав латинською мовою „Нові доповнення до опису

С.-Петербурзької фльори“. О. Масловський у 1798 році написав велику працю латинською мовою „Систематичний опис рослин“. М. Тереховський склав і видав 1796 року перший каталог рослин аптекарського городу в Петербурзі. Т. Сміловський у 1808 році видав працю „Критическое рассмотрение Линнеевой системы по царству растений“. Іван Кашинський склав великий підручник „Краткая медико-хирургическая матерія медика, или Наука о лекарствахъ, кои обыкновенно употребляются для врачеванія внутреннихъ и наружныхъ болезней человеческого тела, выбранная изъ лучших писателей врачебного веществословія“, який був виданий АН у Петербурзі 1797 та 1800 років. Цей підручник мав 1321 сторінку і складався з двох частин. У 1817 році згаданий автор видав „Русскій лечебный травникъ, содержащий описание отечественныхъ врачебныхъ растений, качествами своими заменяющихъ иноземные“. Цей підручник мав 685 сторінок. Його перевидали в 1862 році. Ф. Лоевський видав 1818 року „Полный настоящий простонародный лечебникъ“ (Москва, 1818, 397 стор.). Його перевидали сім разів. Уже перелік згаданих праць показує, який великий вклад зробили українські медики в розвиток фармакогнозії. І все це, певна річ, позначилося на рівні медичної науки і практики в Україні, зокрема народної медицини і її складової — фітотерапії. Хоча й не треба забувати тих історичних трагедій, що їх переживала Україна: зруйнування Запорізької Січі, ліквідація гетьманства, впровадження російського адміністративно-територіального поділу, заборона української мови, книгодрукування, вивезення учених, композиторів, художників, співаків, найвищого освіченого духовенства... Все це дуже негативно позначилося на всіх напрямках життя та культури України [51].

У 1802 році при Києво-Могилянській академії було створено медичний клас. Багато випускників академії, які до останнього часу не вважалися українськими, зробило значний вклад не лише в українську науку, а й у світову. Це Степан Андрієвський (1760—1818), Нестор Амбодик-Максимович (1744—1812), Данило Самойлович (1744—1805), Мартин Тереховський (1740—1796), Хома Тихорський (1733—1814), Опанас Шафонський (1740—1811), Олександр Шумлянський (1748—1795), Павло Шумлянський (1750—1824) та багато інших. Але найславнішими представниками української фармакології, які були відомі своїми працями не лише в Російській імперії, а й за її межами, без перебільшення можна вважати Никона Карпінського та Н. Амбодика-Максимовича. Н. Карпінський був творцем першої у Російській імперії офіційної фармакопеї „Pharmacopoea Rossica“ [69].

Історики російської медицини вважають обох згаданих медиків українців батьками російської фармакології та ботаніки. Можна погодитися, що обидва українські вчені, як і інші, згадані раніше, справді заклали наукові основи медичної ботаніки, фармакогнозії, фармації та фармакології Російської імперії, складовими частинами якої були Великоросія, але також насильно окуповані Москвою Україна, Білорусія, Латвія, Литва та десятки інших народів.

Н. Амбодик-Максимович — учений-енциклопедист, ботанік, фітотерапевт, один з основоположників акушерства та педіатрії. Народився у с. Веприку на Полтавщині. Освіту здобув у Київській духовній академії та

Страсбурзькому університеті. Великою заслугою ученого була підготовка першої у Росії величезної праці „Врачебное веществословіе, или описание целительныхъ растений, во врачевстве употребляемыхъ съ изъясненіемъ пользы и употребленія оныхъ, и присоединеніемъ рисунковъ, природному виду каждого растенія соответствующихъ“. Цей підручник складався з чотирьох томів, п'ятьох частин, мав понад 1000 сторінок та 136 чудово виконаних малюнків [4]. Перу Н. Амбодика-Максимовича належали ще капітальні праці: „Первоначальные основанія ботаніки, руководствующіе къ познанію растеній, в двухъ частяхъ съ раскрашенными рисунками“ (1796, вона складалася з двох частин, мала 480 і 45 окремих та 8 нумерованих сторінок), та „Словарь ботанической, содержащий наименованія растеній и ихъ частей. На немецкомъ, латинскомъ и російскомъ языкахъ“, 1795 [5]. У 1804 році цей словник, значно доповнений та перероблений, Академія наук видала вдруге під назвою: „*Novum dictionarium botanicum latino-germano-rossicum, juxta systema Caroli Linnaei*“. У 1808 році вийшло третє видання цього словника [69].

Українські ботаніки, фармакологи та лікарі XVIII, XIX та XX століть приділяли багато уваги лікарським рослинам. Одна з перших відомих нам праць про лікарські рослини Полтавщини написана Н. Арендаренком [6]. У 1853 році Ф. Августинович описав 110 видів лікарських рослин з відомостями про їхнє географічне поширення на Полтавщині, про умови їхнього збирання, сушіння, властивості та застосування [2]. У 1872 році Е. Ліндеман зробив перелік господарсько цінних рослин Херсонщини, серед яких згадав 135 видів лікарських рослин. У 1875 році Степан Ніс випустив одну з перших в українській мові медичних книжок „Ліки своєнародні, з домашнього обиходу і в картинах життя“ [63]. У 1887 році вийшла праця К. Гординського „Заметки объ употребленіи въ народномъ быту некоторыхъ народныхъ и разводимыхъ растеній украинской флоры“ (Харків, 1887), в якій автор на підставі близько сорокарічних досліджень подав відомості про 610 видів рослин української флори, у тому й про низку лікарських рослин. І. Анініфієв у 1889 році видав у Катеринославі книгу „Растительность Екатеринослава въ конце первого столетія его существованія“. В. Білявский у своїй праці „Дикорастущіе и культурные врачебные и технические растенія Лубенского уезда“, що він її вмістив у часописі „Пловодство“ (ч. 4, 1893), подав чимало цікавих відомостей про лікарські рослини. Опис лікарських рослин вмістив у своїй праці „Сборникъ сведеній о Полтавской губерніи“ А.В. Богданович (1877). О.В. Петровська та Е.Н. Залісова видали у 1898—1901 роках „Словарь-травникъ и цветникъ“ у двох томах. Ф. Лоєвський видав у Москві 1870 року „Полный настоящий простонародный лечебникъ“, у якому писав про лікарські рослини [69].

Українське народне лічництво характеризувало окремі частини України. На Полтавщині в цій царині працювали Ф. Августинович, Н. Арендаренко, Н. Монтеверде, І. Павловський, на Київщині — Т. Вербицький, В. Горецький, М. Вілька, які в Києві 1885 року видали два томи книги „Зільник і народні ліки“. На чорноморських берегах над матеріялами рослинного лічництва працювали М. Гомилевський, Н. Тесля, В. Корнєв, Г. Купріянов, В. Любименко, В. Маркович; у Карпатах — В. Шухевич.

Лікарі досліджували лікарські рослини також і на Харківщині, Чернігівщині та Донеччині [50].

Про українську лічничу рослинність є також згадки у працях ВУАН, зокрема на початку діяльності Академії. Перші праці лікарів виходили латинською мовою. Це праці С. Парпури (1830 рік), В. Демича (1888 рік) і С. Гнідича (1778 рік), написані німецькою мовою. Багато праць було написано російською мовою. Найповніше висловив традиції українців у вивченні лікарських рослин і їх застосуванні лікар В. Демич у своїй докторській праці з 1888 року (цитую за Ю. Липою). Як пише Ю. Ліпа (1996), основна думка В. Демича полягає у тому, що народна медицина заслуговує на велику увагу лікарів, бо має у собі багато корисних ліків, особливо гірких, пахучих і палючих, іноді навіть отруйних рослин. Народна фармакопея не має забагато засобів, однак є найкращою і постачає народові найдешевші ліки. Таке лікування вирросло з місцевих флори, фауни і релігії, коротко кажучи — це результат матеріального і духовного життя русинів і воно носить у собі характер народу. Ця медицина має добрі прикмети — народні ліки — дешеві і всім доступні. Уживання їхне — дуже зрозуміле і більшість беззастережно вірить у їхній вплив. Тут не знайдемо ми аптек з їхніми колосальними цінами, ніяких зачумлених шпиталів і т.ін. Таке народне лікування дає цінний матеріал і для наукової медицини, бо воно постало впродовж багатьох століть завдяки розумові мільйонів людей. Воно лише спочиває тепер під грубою корою забобонів маси. Дослідники, як добрі робітники, зносили з цілої української землі цеглини, скарби, народні рослинні ліки. На цих цеглинах можна збудувати велику будівлю українського лікування [17, 18, 50].

У XIX ст. вивченням лікарських рослин України займалися не лише ботаніки, медики, фармакологи, а й етнографи і просто аматори.

На початку XIX ст. губернатор Куракин організував у Полтаві першу аптеку. Для поповнення її запасів лікарських рослин у 1806 році при аптеці були закладені два „ботанічні сади“, у яких вирощувалося понад 30 видів рослин. У XIX ст. у Полтавській губернії проводилися великі заготовки сировини дикорослих лікарських рослин приватними фірмами. У 1809 році фірма Франца Деля (пізніше Делей-Белявських) відкрила в Лубнах аптеку і заклала при ній „аптекарські сади“. У цей же час були відкриті аптеки і в інших містах: Ромнах, Лоховиці, Прилуках, Ніжині й Катеринославі. На леваді Белявського під культуру лікарських рослин було відведено 10 десятин, на яких плодоносили 36 видів рослин, у т.ч. алтей, ромашка лікарська, беладонна, наперстянка, гісоп, м'ята перцева, базилік, шавлія, валеріяна та інші. Але фірма займалася переважно закупівлею лікарської сировини дикорослих рослин, яку збирало населення. У преїскуранті фірми було близько 300 назв рослин, з яких 95 — культивовані види. У 1902 році після смерті Белявського його справа перейшла до сина, але підприємство занепало, а в 1905 році була продана й левада [6, 60].

Економічна відсталість Росії призвела до однобічного розвитку промислу лікарських рослин. У зв'язку з відсутністю власної переробної промисловості вона змушена була виконувати роль постачальника дешевої, переважно дикорослої сировини економічно розвинутим

державам, тим часом, як культура багатьох рослин могла бути успішно освоєна (наприклад, наперстянки, шавлії, валеріани та інших).

Перший науковий осередок для вивчення і введення у культуру лікарських рослин був створений на лубенських землях (колишній „аптекарьський город“) 26 листопада 1915 року. Міська дума дала згоду на виділення землі під організацію Лубенської дослідної плантації лікарських рослин. Крім того, планувалося створити дослідницькі лабораторії і завод для перероблення лікарської сировини, розпочати роботи з культивування 14 видів рослин, зокрема: з м'ятою перцевою, ромашкою лікарською, фенхелем звичайним, шавлією лікарською, анісом; місцевими дикорослими — валеріаною лікарською, горицвітом весняним, блекотою чорною; інтродукованими — гідрастісом канадським, наперстянкою пурпуровою, маком опійним [52, 59].

У 1914 році М. Кащенко закладає у Києві акліматизаційний сад з відділом лікарських рослин. 1917 року в цьому саду вже нараховується 160 видів лікарських рослин. Після української національної революції з'являються десятки праць про лікарські рослини, зокрема про ті, що їх використовують у народній медицині.

У 1916 році за фінансової підтримки Департаменту рільництва і Полтавського губернського земства Лубенське товариство сільського господарства на околиці міста Лубни організувало першу в Україні дослідну станцію з культури лікарських рослин. Функціонувати вона розпочала з весни 1916 року, а її першим директором було призначено П. Гавсевич [59]. З того року в Україні почався новий етап у вивченні лікарських рослин та введення їх у культуру. Серію видань українською мовою розпочинає книжка Д. Максименка „Лікарські і пахучі рослини“, що вийшла в Полтаві 1918 року, за часів Української держави. В. Любименко публікує працю про лікарські рослини Таврійської губернії (1917), П. Поставний — про лікарські рослини Полтавщини (1927), Н. Осадча — про лікарські рослини Конотопщини (1929) і т.ін. [68].

Серед праць, які з'явилися у Галичині, на перше місце слід поставити книжку Теодора Панича „Лічнічі рослини“, що вийшла друком у Львові 1924 року. Як пише Ю. Липа, деякі українські вчені-дослідники іноді більше відомі серед чужинців, ніж у нас. Доктор Денисенко жив у Парижі і досліджував вплив зелезозню (*Chelidonium majus* L.) на перебіг ракових захворювань. Але праці вченого більше відомі в Німеччині і Франції, навіть у Росії, ніж в Україні. Зовсім забуто в Україні працю лікаря Протопопова з Донеччини про південноукраїнську серцеву рослину, яку під назвою „цілюща травичка“ дуже дорого продавав варшавський ворожбит, використавши працю Протопопова [50].

Одним із засновників української наукової фітотерапії є лікар, мислитель та письменник — достойний син свого народу — Ю. Липа (1900—1944). Він був також одним із перших дослідників (серед українських лікарів свого часу) лікарських рослин, які ростуть на землях України. У ті скрутні часи вони могли замінити ліки, виготовлені за кордоном і завезені до нас за великі кошти. Тисячі досліджень і експериментів зробив він у своїй лабораторії і довів важливу роль і значення лікарських рослин. Результатом цих досліджень виявилися численні і капітальні підручники [98—103, 50, 51]. У 1933 році побачив

світ перший підручник Ю. Липи під назвою „Фітотерапія“. Цей підручник став скарбницею знань з фітотерапії, як і ціла низка подальших його праць і видань на цю тему. У 1943 р. вийшла друком книга „Ліки під ногами“ [50].

Як пише Ю. Липа, в Україні є багато популяризаторів народного рослинного лікування, більше навіть, ніж в інших європейських народів, але значно важчою є справа з науковим оволодінням цим матеріалом. Адже кожен рослинник треба вивчити, проконтролювати, нічого не можна відкидати, тому що лише пошана в оцінці своєї народної лічної культури завжди є прикметою великих націй світу [50]. Великою заслугою Ю. Липи є створення на основі наукових даних латинсько-українського та українсько-латинського словничка рослин. Скільки чудових українських слів, забутих під час різних окупацій українських земель, зберіг він для свого народу. Його вчення заслуговує найвищої пошани серед плеяди українських учених і завжди буде джерелом пізнання для майбутніх поколінь ботаніків, фітотерапевтів, лікарів і патріотів нашої держави.

У списку послідовників Ю. Липи є багато вчених. Однак найбільше хотілося б відзначити його безпосередніх учнів і друзів: В. Кархута [34, 35], Є. Бордзіловського [11], М. Носаля [62], О. Попова [72], С. Томіліна [94] та багатьох інших. З пізніших послідовників варто згадати фітотерапевтів: М. Гарбарець [12], В. Западнюк, Ф. Жогло, В. Поповича, П. Олійник, Р. Шурин, Л. Миколишин, І. Носаля та багатьох інших [49].

1931 року в колишньому СРСР було засновано Всесоюзний науково-дослідний інститут лікарських та ароматичних рослин. У цьому науковому закладі проводиться як наукова, так і практична робота в царині вивчення лікувальних властивостей рослин і виготовлення з них ліків. Тепер на багатьох кафедрах фармакогнозії у вищих навчальних закладах та НДІ виконуються наукові праці з фітохемії та фармакогнозії дикорослих рослин. В Україні працюють спеціалізовані господарства та дослідні станції, де вирощують і вводять у культуру лікарські рослини. Головними районами культивування лікарських рослин в Україні були Полтавська, Житомирська, Київська, Дніпропетровська і Харківська області. спеціалізовані господарства розміщені у Хмельницькій, Львівській, Сумській, Кримській, Житомирській, Полтавській областях.

Але, на відміну від багатьох розвинених країн, які вкладають великі кошти у вивчення, збереження та охорону лікарських рослин і, відповідно, мають віддачу, на жаль, у нашій державі не виділяється достатнє фінансування, аби забезпечити справжній прогрес в одержанні нових ліків із рослин у необхідних кількостях. В останні роки природні запаси сировини багатьох лікарських рослин різко зменшилися, а деякі з них занесені в Червону книгу України. За Червоною книгою України, рідкісних та ендемічних лікарських рослин в Україні налічують 245 видів [97]. Зберегти, відновити запаси лікарських рослин у природі можливо при введенні їх у культуру. Збагачення видового розмаїття лікарських рослин та їхню охорону внаслідок реінтродукції проводять ботанічні сади через інтродукування та культивування перспективних видів місцевої і зарубіжної флори [32, 77—80]. За результатами інтродукції лікарських рослин у 1995—2008 роках у Ботанічному саду ЛНУ ім. І.Франка

створена колекція „Лікарські рослини“ з 260 видів рослин, які належать до 154 родів і 51 родини. Серед дослідженого генофонду є рідкісні види, занесені до Червоної книги України: *Aster alpinus* L., *Pulsatilla grandis* Wend., *Colchicum autumnale* L., *Gentiana lutea* L., *G. punctata* L., *Lilium martagon* L., *Lunaria rediviva* L., *Rhodiola rosea* L., *Scopolia carniolica* Jacq., *Carlina onopordifolia* Bess. ex Szaf. Kulcz. et Pawl., *Digitalis lanata* L., *Saussurea alpina* DC. До європейського червоного списку занесений *Vincetoxicum maoticum* (L.) Kleop. Barbar. Успішно інтродуковані види з Далекого Сходу, Південної Європи, Північної Америки, Сибіру, Середземномор'я, Кавказу, Середньої Азії, Криму, Казахстану, Південної Америки і Китаю. Серед лікарських рослин є кормові, медоносні, ефіроолійні, пряно-ароматичні, отруйні, декоративні. Колекції лікарських рослин створені в ботанічних садах Одеського національного університету ім. І. Мечникова (192 види із 27 родин); Харківського національного університету ім. В. Каразіна (170 видів із 140 родів і 58 родин); Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича (57 видів із 50 родів і 23 родин); Прикарпатського національного університету ім. В. Стефаника (100 видів); Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка (125 видів); у Національному ботанічному саду ім. М. Гришка НАН України (321 таксон); у Нікітському ботанічному саду УААН (170 видів); у Дослідній станції лікарських рослин УААН, с. Березоточчі (320 видів із 72 родин); у Донецькому ботанічному саду НАН України (310 видів із 192 родів і 46 родин) та інших ботанічних садах і наукових установах України. Колекціонування лікарських рослин відкриває шлях до збереження їхнього генофонду, розширення біорозмаїття і є джерелом для наукових пошуків. Унаслідок наукових досліджень вийшли у світ книжки й окремі розвідки про лікарські рослини та їхнє практичне застосування для проведення широких профілактичних і лікувальних заходів [7—9, 11, 14, 15, 19—21, 23, 27—48, 53—57, 66, 67, 71—104].

Наукова медицина має величезний потенційний арсенал для вивчення та поновлення своїх лікувальних засобів рослинними препаратами з народної медицини, яка використовує майже сім тисяч видів рослин; офіційна — близько 300 видів. Це майже стільки (304), скільки їх описав Клавдій Гален (200—130 рр. до Р.Х). Виникає запитання: наскільки вивчено рослинний світ для виявлення його лікувальних властивостей? У цілому світі є понад 300 тис. видів рослин. Ботаніками детально вивчено майже 100 тис. з них і виявлено, що природа заклала лікарські властивості в 10 тис. видів. Введено в Державну фармакопею і описано в довідниках близько 250—300 лікарських рослин. Тобто в клінічній практиці використовують тільки 0,15 відсотка всіх потенційних лікарських рослин. Доведено, що в науковій медицині використовують 3 відсотки вищих рослин. Наведені факти переконливо свідчать, що людство мало знає про лікувальні властивості рослин. Народні ліки дають цінний матеріал і для наукової медицини, тому що несуть у собі столітній розум і досвід мільйонів людей. Нове в науці — це, як звичайно, забуте старе. Мине 10, 15, 20, 50, 100 і більше років, але людство все одно повертатиметься до траволікування [96].

Певна річ, що у світоглядному сприйманні та й у застосуванні трав зустрічаємо як пласти раціонального, так і елементи ірраціонального та магічного. Однак у переважній більшості використання лікарських рослин відповідає сучасним науковим поняттям, виходячи з наших знань про фармакологічно активні речовини окремих рослин, їх родів, родин та комплексну дію на окремі патологічні процеси в організмі людини. Їхня питома вага в лікувальному процесі народної медицини дуже велика, якщо не основна. Та й значення фітотерапії у наш час зростає з року в рік. Це і застосування чистої фітотерапії, а також синтез препаратів з рослинної сировини; це і несподівані відкриття нових фармакологічно активних речовин у рослинах, які давно і традиційно використовуються у народній медицині. Лікарські рослини не тільки лікують, а й вирівнюють, доводять до норми складні фізіологічні процеси в організмі людини. Вони виступають не лише ліками (комплексними фітопрепаратами), а й каталізаторами життєво важливого клітинного та міжклітинного обміну речовин на молекулярному рівні.

Отже, нині ученим, біологам, лікарям, фітотерапевтам треба об'єднувати всі свої сили і знання для того, щоб якнайповніше використати тисячолітній досвід народної медицини задля зцілення людини. Слушно писав Ю. Ліпа: „В останніх часах треба було б створити спеціальний дослідний інститут лікарських рослин. Тоді у справі лікування буде довершено те, що має бути довершено в усіх ділянках української культури — зосередження і мобілізація культурних цінностей краю і народу“. Головною умовою реалізації цієї ідеї є державно-правове забезпечення розвитку та застосування найраціональніших засобів використання природних ресурсів України, застосування природозберігальних і відтворювальних технологій.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Абрамович Д.* Києво-Печерський Патерик. — К.: Час, 1991. — 279 с.
2. *Августиновичъ Ф.* О дикорастущихъ врачебныхъ растеніяхъ Полтавской губернии. Полтава: Лечникъ, 1853. — 112 с.
3. *Алексеевко И. П.* Очерки китайской медицины. — К.: Изд-во АН УССР, 1959. — 186 с.
4. *Амбодик-Максимович Н. М.* Врачебное веществословие, или описание целебныхъ растений. СПб., 1783—1789. — Кн. 1—3. — 1460 с.
5. *Амбодик-Максимович Н. М.* Новый ботанический словарь. — СПб., 1804. — 687 с.
6. *Арендаренко Н.* Записки о Полтавской губернии. — Полтава: Лечникъ, 1848. — 86 с.
7. *Барбарич А. І.* Рослинні ресурси Української РСР, стан їх вивчення та використання //Укр. ботан. журн. 1953. — № 4. — С. 42—52.
8. *Барбарич А. І., Гончаров С. В., Катіна З. Ф., Соприко О. О.* Дикоростучі дубильні рослини України. — К.: Вид-во АН УРСР, 1961. — 143 с.

9. Барбарич А. І., Дубовик О. М., Стрелко Д. В. Жироолійні рослини України: Довідник. — К.: Наук. думка, 1973. — 132 с.
10. Болтарович З. Є. Українська народна медицина: Історія і практика. — К.: Абрис, 1994. — 320 с.
11. Бордзіловський Є. І. Дикорослі лікарські рослини флори УРСР. — К.: Вид-во АН УРСР, 1935. — 172 с.
12. Гарбарець М. О., Западнюк В. Г. Довідник з фітотерапії. — К.: Вища школа, 1981. — 200 с.
13. Геродот із Галікарпесу. Скіфія. — К.: Довіра, 1992. — 72 с.
14. Гриневич М. А. Информационный поиск перспективных лекарственных растений. — Л.: Наука, 1990. — 139 с.
15. Губергриц А. Я., Солонченко Н. И. Лекарственные растения Донбасса. — Донецк: Донбасс, 1990. — 279 с.
16. Даниленко В. С., Родионов П. В. Острые отравления растениями. — Киев: Здоров'я, 1986. — 112 с.
17. Демич В. Ф. Русские народно-врачебные средства от пьянства // Рус. врач. 1904. — № 4. — С. 132—135.
18. Демич В. Ф. Земляника при подагре // Вестн. здоровья. 1914. — № 7. — С. 15.
19. Дудченко Л. Г., Кривенко В. В. Пищевые растения — целители. — Киев: Наук. думка, 1986. — 127 с.
20. Дудченко Л. Г., Кривенко В. В. Плодовые и ягодные растения — целители. — Киев: Наук. думка, 1987. — 112 с.
21. Дудченко Л. Г., Козьяков А. С., Кривенко В. В. Пряно-ароматические и пряно-вкусовые растения: Справочник. — Киев: Наук. думка, 1989. — 303 с.
22. Думка М. С. Про медицину скіфів. — К.: Держмедвидав, 1960. — 186 с.
23. Ефіроолійні рослини України. — К.: Наук. думка, 1978. — 192 с.
24. Заец І. І., Рыжков С. Н. Поселения трипольской культуры клишев на Южном Буге. — Киев: Наук. думка, 1992. — 176 с.
25. Залуцький Т. Б. До історії фармації на Україні // Лікарський вісник. 1975. — Ч. 2. — С.44—49.
26. Ибн Сина Абу-Али (Авиценна). Канон врачебной науки. О простых лекарствах. — Ташкент: АН Уз.ССР, 1956. — Кн. 2. — 827 с.
27. Иванченко В. А., Гродзинский А. М., Черевченко Т. И. и др. Фитозергономика. — Киев: Наук. думка, 1989. — 292 с.
28. Івашин Д. С. Ресурси лікарських рослин Українських Карпат // Укр. ботан. журн. 1960. — Т. 17. — № 6. — С. 16—31.
29. Івашин Д. С. Ресурсы лекарственных растений Украинских Карпат и возможности их использования // Ресурсы дикорастущих лекарственных растений СССР. 1968. — С. 90—93.
30. Івашин Д. С. Лекарственные растения Украины и их ресурсы // Растит. ресурсы. 1969. — Т. 5. — № 3. — С. 313—323.
31. Івашин Д. С., Катина З. Д., Зражевская О. Н. Охрана дикорастущих лекарственных растений. — Киев: Урожай, 1985. — 80 с.

32. *Интродуцированные лекарственные растения* / Сикюра И. И., Антонюк Н. Е., Пироженко А. А. и др. — Киев: Наук. думка, 1983. — 152 с.
33. *Катіна З. Ф., Івашин Д. С., Анісімова М. І.* Дикоростучі лікарські рослини УРСР. — К.: Здоров'я, 1965. — 308 с.
34. *Кархут В. В.* Ліки навколо нас. — К.: Здоров'я, 1978. — 230 с.
35. *Кархут В. В.* Жива аптека. — К.: Здоров'я, 1992. — 312 с.
36. *Квитницький-Рыжков Ю. Н.* Выдающийся исследователь отечественной народной медицины В. Ф. Демич (1858—1930) // Сов. здравоохранение, 1982. — № 7. — С. 70—74.
37. *Кит С. М., Качан Н. Л., Лановий І. Д., Шиманська В. О.* Рослини Прикарпаття і Карпат як джерело одержання ліків з групи маткових і кровоспинних // Фармац. журн. 1975. — № 4. — С. 80—83.
38. *Кит С. М., Турчин І. С.* Лекарственные растения в эндокринологии. — Киев: Здоров'я, 1986. — 80 с.
39. *Козій Г. В.* Лікарські рослини Східних Карпат // Праці Ін-ту агробіології АН УРСР. 1955. — № 6. — С. 64—72.
40. *Комендар В. І.* Лікарські рослини Карпат. — Ужгород: Карпати, 1971. — 246 с.
41. *Кондратюк Е. Н., Івченко С. І., Смык Г. К.* Дикорастущие лекарственные и плодовые растения Украины. — Киев: Урожай, 1967. — 80 с.
42. *Котов М. І., Карнаух Є. Д., Морозюк С. С., Гончаров С. В.* Ефіроолійні рослини України. — К.: Наук. думка, 1969. — 192 с.
43. *Котуков Г. Н.* Лекарственные и эфиромасличные культуры: Справочник. — Киев: Наук. думка, 1964. — 194 с.
44. *Котуков Г. Н.* Культивовані і дикорослі лікарські рослини: Довідник. — К.: Наук. думка, 1971. — 168 с.
45. *Крисъ О. П.* Тирлич жовтий (*Gentiana lutea* L.) в Українських Карпатах // Укр. ботан. журн. 1971. — Т. 28. — № 4. — С. 518—521.
46. *Лекарственные растения Украины.* — Киев: Урожай, 1971. — 368 с.
47. *Лікарські рослини та їх застосування* / М. С. Харченко, А. М. Карамішев, В. І. Сила, Л. Ц. Володарський та ін. — К.: Здоров'я, 1982. — 230 с.
48. *Лікарські рослини: Енциклопедичний довідник* / Відп. ред. А. М. Гродзінський. — К.: Українська Енциклопедія ім. М. Бажана, 1992. — 544 с.
49. *Лічничі рослини в давній і сучасній українській медицині* // Лікарський збірник на пошану Юрія Липи. — Львів-Чикаго, 2001. — Т. ІХ. — С. 98—103.
50. *Липа Ю.* Ліки під ногами. — К.: Україна, 1996. — 107 с.
51. *Липа Ю.* Лісничі рослини в давній і сучасній українській медицині // Лікарський вісник, 1937. — Ч. 4. — С. 119—125.
52. *Львов М. О.* Лубенська дослідна станція для культури лікарських рослин. — К.: Вид-во АН УРСР, 1929. — 16 с.

53. *Максютина Н. П., Комиссаренко Н. Д., Прокопенко А. П. и др.* Растительные лекарственные средства. — К.: Здоров'я, 1985. — 277 с.
54. *Мамчур Ф. І.* Довідник з фітотерапії. — К.: Здоров'я, 1986. — 274 с.
55. *Мамчур Ф. І.* Овочі і фрукти у нашому харчуванні. — Ужгород: Карпати, 1988. — 304 с.
56. *Мамчур Ф. І.* Фітотерапія в урології. — К.: Здоров'я, 1991. — 139 с.
57. *Мамчур Ф. І., Гладун Я. Д.* Лікарські рослини на присадибній ділянці. — К.: Урожай, 1993. — 128 с.
58. *Мансуров Х. Х.* Авиценна о некоторых болезнях организма пищеварения и правильном питании. — Душанбе: Дониш, 1980. — 44 с.
59. *Моргацький В.* Наші лікарські рослини. Збір та культура. Державне видавництво України, 1925. — С. 7—9.
60. *Монтеверде Н. Н.* Развитие и современное состояние промысла сбора и культура лекарственных растений в Полтавской губернии. — Петроград, 1916. — С. 18—20.
61. *Народна медицина в Україні // Лікарський збірник на пошану Василя П्लюца.* — Львів-Чикаго, 2002. — Т. XI. — С. 172—183.
62. *Носаль М. А., Носаль І. М.* Лікарські рослини і способи їх застосування в народі. — К.: Держмедвидав УРСР, 1962. — 299 с.
63. *Носъ С.* О народной медицине южноруссовъ и объ употребленіи народомъ „Горицьвіту“ (*Adonis vernalis* L.) противъ серозныхъ скопленій въ брюхе (водянки). Черниговские губернские ведомости, 1860. — № 5, 6.
64. *Нуралиев Ю.* Лекарственные растения. — Душанбе, 1988. — 286 с.
65. *Отамановский В. Д.* Перші аптеки на Україні // Фармацевтичний журнал. — 1960. — Ч. 2. — С. 60—68.
66. *Пашкевич В.* Культура лекарственных растений. СПб.: Девриен, 1891. 340 с.
67. *Пироженко А. А.* Целебные растения. — Киев: Наук. думка, 1970. — 136 с.
68. *Плюц В.* Народна медицина в Україні // Лікарський вісник. — Львів—Чикаго, 1996.
69. *Плюц В.* Нариси з історії української медичної науки та освіти. — Мюнхен, 1970. — Кн. 1. — С. 14—272.
70. *Плюц В.* Медична преса в Україні. Матеріяли до історії української медицини. — Нью-Йорк-Мюнхен, 1975. — Т. 1. — С. 161—190.
71. *Полішвайко М. Н.* Отруйні, лікарські та шкідливі рослини. — К.: Сільгосп. академія, 1975. — 114 с.
72. *Попов С. П.* Лікарські рослини в народній медицині. — К.: Здоров'я, 1965. — 345 с.
73. *Природная флора Украины и Молдовы* и обогащение ее путем интродукции. — Киев: Наук. думка, 1972. — 168 с.
74. *Растительные лекарственные средства* / Под ред. Н. П. Максютинной. — Киев: Здоров'я, 1985. — 280 с.
75. *Рослинні ресурси України, їх вивчення та раціональне використання.* — К.: Наук. думка, 1973. — 212 с.
76. *Рослинність Закарпатської області УРСР.* — К.: АН УРСР, 1954. — 275 с.

77. *Скибіцька М. І., Сапоженкова Т. В., Кондратюк О.* Особливості проростання насіння деяких видів роду *Gentiana L.* //4-а Міжнар. конф. з медичної ботаніки. — Київ. 1997. — С. 363—364.
78. *Скибіцька М. І., Могильяк М. Г.* Інтродукція рідкісних лікарських рослин Українських Карпат у Ботанічному саду Львівського національного університету ім. Івана Франка // Ресурсознавство, колекціонування та охорона біорозмаїття: Зб. праць. — Полтава. 2002. — С. 213—217.
79. *Скибіцька С.* Лікарські рослини Українських Карпат // Праці НТШ. — Т. 12. Екол. збірник: Екологічні проблеми карпатського регіону. — Львів: НТШ, 2003. — С. 314—321.
80. *Скибіцька М.* Насіннева продуктивність і біологія проростання насіння рідкісних лікарських рослин Українських Карпат за умов культури // Вісн Львів. ун-ту. Сер. біол. — Вип. 36. 2004. — С. 190—197.
81. *Смик Г. К.* Зелена аптека. — К.: Урожай, 1970. — 240 с.
82. *Смик Г. К.* Корисні рослини Словечансько-Овруцького кряжу // Рослинні ресурси України, їх вивчення та раціональне використання. — К.: Наук. думка, 1973. — С. 15—20.
83. *Смык Г. К.* Малоизвестные и новые полезные свойства некоторых видов флоры Центрального Полесья // Охрана, изучение и обогащение растительного мира. 1984. — Вып. 11. — С. 35—39.
84. *Смик Г. К., Кривенко В. В.* Перстач білий — ефективний засіб для лікування захворювань щитоподібної залози // Фармац. журн. 1975. — № 2. — С. 58—61.
85. *Смык Г. К., Меньшова В. А.* Возможности культуры кадила сарматского (*Melittis sarmatica Klok.*) // Охрана, изуч. и обогащение раст. мира. 1987. — Вып. 14. — С. 51—54.
86. *Смык Г. К., Гурьянов Б. М.* Целебные растения в нашей жизни. — К.: О-во „Знание“ УССР, 1989. — Сер. 8. — 48 с.
87. *Товстуха Є. С.* Фітотерапія. — К.: Здоров'я, 1990. — 192 с.
88. *Товстуха Є. С.* Фітотерапевтичні засоби проти радіації. — К.: Здоров'я, Медекол., 1992. — 182 с.
89. *Товстуха Є. С.* Як зупинити смерть. — П.: Криниця, 1993. — 92 с.
90. *Товстуха Є. С.* Раджу ліки, перевірені тисячоліттями. — К.: Сільські вісті, 1993. — 190 с.
91. *Товстуха Є. С.* Фітотерапія. — К.: Здоров'я, 1993. — 350 с.
92. *Товстуха Є. С.* Українська народна медицина. — К.: Рось, 1994. — 349 с.
93. *Томілін С. А.* Лікарські рослини в терапевтичній практиці. — К.: Держмедвидав УРСР, 1959. — 228 с.
94. *Фитонциды в народном хозяйстве.* — Киев: Наук. думка, 1964. — 352 с.
95. *Харченко М. С., Сила В. І., Володарський Л. І.* Лікарські рослини і їх застосування в народній медицині. — К.: Здоров'я, 1972. — 36 с.
96. *Чекман И. С.* Лекарственные растения: фармакологический аспект // Фармакология и токсикология. 1991. — Вып. 26. — С. 3—6.

97. Червона книга України. Рослинний світ /Відп. ред. Ю. Р. Шеляг-Сосонко. — К.: Українська Енциклопедія ім. М. Бажана, 1966. — 608 с.
98. Чопик В. И., Дудченко Л. Г., Краснова А. Н. Дикорастущие полезные растения Украины. — К.: Наук. думка, 1983. — 400 с.
99. *Lyra* Y. Phytoterapia: Podręcznik dla lekarzy. — Warszawa, 1933. — 191 с.
100. *Lyra* Y. Fitoterapia w niektórych chorobach pszemiany materji // *Farmacia Wspolczesna*. 1935. — Ч. 4—5. — 26 с.
101. *Lyra* Y. Leczenie ziolami chronicznych chorob // *Polskie Ziola*. 1935. — Ч. 5. — 10 с.
102. *Lyra* Y. Rosliny w Lecznictwie // *Wiadomosci Zielarskie*. 1935. — Ч. 8—9. — 25 с.
103. *Lyra* Y. Fitoterapia chorob organow trawnienia. — Warszawa, 1936. — 24 с.
104. *Lyra* Y. Rosliny przeciw niemocy plciowej // *Dla zdrowia*. 1936. — Ч. 4. — 9 с.
105. *Wenda* K. Aptekarze dawnego Lwowa. Nowe czasopismo aptekarskie. — Lwów, 1920. — Z. 2. — S. 5—23.

SUMMARY

Marija SKYBITSKA

HISTORY OF STUDY OF MEDICAL PLANTS ON UKRAINE

The information from history of study and use of medical plants in Ukraine is resulted on the basis of analysis of literary sources. The first date about the medical plants on territory of Ukraine have been from times of tripillya (3 millenniums B.C.) and scythian period (1 millennium B.C.). The purveyances and cultivation of medical plants in Ukraine began in the XVIII century. A scientific centre for the study and introduction of medical plants was created in Loubny region („chemist plant garden”) of on November, 26, in 1915. In 1916, the first in Ukraine an experimental station was organized in region of Loubny for the introduction of medical plants. Ukrainians among all peoples of the East of Europe have the most deep traditions of plant medical treatment. The information is given about the rare species of medical plants of Ukraine and measures of their guard.